

KORDÉ ZOLTÁN

„Ahány nyelvet beszélsz, annyi embert érsz” (?)* **Példák a középkori magyarországi idegennyelv-ismeretről**

Amilyen magától értetődőnek tűnik manapság az idegennyelv-ismeretnek a fontossága, éppolyan egyenetlenek az ismereteink erről a témakörrel a magyar középkor vonatkozásában. Nem mintha teljesen feltáratlan terepen kellene mozognunk, hiszen rendelkezünk olyan tanulmányokkal, monográfiákkal, amelyek érintőlegesen vagy néha hosszabban tárgyalják a kérdéskört – még ha nem is dolgozzák fel azt egészében.¹ A kutatásnak a kérdéskörrel szembeni látszólagos tartózkodására az érdektelenségnél sokkal kézzelfoghatóbb magyarázattal szolgálhatunk. A középkori magyarországi idegennyelv-ismeret – és használata – ugyanis rendkívül szerteágazó problémakör, amely részét képezi többek között a művelődés-, nyelv-, oktatás és szakképzéstörténetnek, hogy csak néhányat említsünk az idevágó diszciplínák közül. A helyzetet bonyolítja az is, hogy az összetettségéből következőleg számos szempontból meg lehet közelíteni a kérdéskört. Ezt a kutatás, mint utaltunk rá, több esetben meg is tette, csak éppen a sajátos, az említett diszciplínák felől kiinduló érdeklődése mentén. Ettől némileg eltérően számunkra a korabeli idegennyelv-tudás sajátos, önálló problémakörként jelenik meg. Vizsgálataink így elsősorban a nyelvismerettel összefüggő mai fogalmaink korabeli értelmére és meglétére, avagy hiányára, a nyelvtudás megszerzésének módjára, a nyelvismeret társadalmi összefüggéseire, megbecsültségére, az ahhoz kapcsolódó tevékenységekre (mint például a tolmácsolás) irányulnak.

Mielőtt azonban teljesen belemerülnénk az elvi, illetve módszertani jellegű problémák boncolgatásába, sietünk leszögezni, hogy a jelen tanulmány korlátozott keretei eleve behatárolják a célkitűzéseket és a várható következtetések horderejét. A címben idézett közismert mondás (és a végén levő kérdőjel) arra utal, hogy egyfelől a középkori nyelvismeret jelentősége, ha úgy tetszik, presztízse képezi vizsgálatunk tárgyát. Másrészt a nyelvhaszná-

* A tanulmányt megalapozó kutatások az „NFA KA 5/2014. számú támogatási szerződés – szakképzési és felnőttképzési kutatások támogatása” keretén belül kezdődtek.

¹ A közelmúltban megjelent munkák közül csak néhány példa: Halmágyi Miklós: *Mi ésők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján*. Szeged, 2014. (széleskörű nemzetközi kitekintéssel); Kordé Zoltán: *XI. századi uralkodóink idegennyelv-ismeretéről*. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Bp., 2018. 271–278.; Uő.: *Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál*. *Acta Historica* tom. CXLIII. 5–21.

lat (főleg a tolmácsolás) is az elemzendő tárgykör részét képezi. Az alcím emlékeztet arra, hogy a kérdéskör teljességre törekvő kibontása és taglalása híján jelen esetben meg kell légednünk a tárgykör néhány példán keresztül történő megközelítésével és vizsgálatával.

Királyok, hercegek, uralkodók

Fentebb idézett munkánkban végigtekintettük 11. századi királyaink nyelvtudását Szent Istvántól kezdve Könyves Kálmánnal bezárólag.² Többek között arra a megállapításra jutottunk, hogy a politikai helyzet és az uralkodó nyelvismerete között szoros kapcsolat áll fenn. A 11. század viharos körülményei közepette több olyan királyunk is volt, akit eredetileg nem a trónra szántak, s így nem a hivatalos trónörökösnek megfelelő neveletésben részesült, s nem nyílt módja arra, hogy szert tegyen bizonyos fokú „grammatikai”, azaz a latin nyelv és műveltség bizonyos elemeit is magában foglaló ismeretekre. Példa erre Aba Sámuel, aki valószínűleg csak magyarul beszélt (egyes feltételezések szerint esetleg még törökül tudhatott), vagy éppen a Vazul fiak, András és Béla, akik latinul ugyan nem, de oroszul, illetve lengyelül valószínűleg beszéltek, hiszen az előbbi a kijevi nagyfejedelem udvarában, utóbbi pedig a lengyel udvarban élt hazatérése előtt. Az ellenpéldát Szent István és fia, Imre herceg jelentik. Az elsőről valószínűsíthető, a másíkról szinte bizonyossággal elmondható, hogy neveletésükhöz (bizonyára eltérő mértékben) hozzátartozott a latin ismeretek elsajátítása is. Igaz ugyan, hogy mindkettőt uralkodónak szánták, Imre azonban – mint közismert – korai halála miatt nem válhatott azzá.

Az alábbiakban nem áll szándékunkban, hogy 12. századi királyaink idegennyelvtudását hasonló módszerességgel számba vegyük, mint 11. századi elődeikét, már csak azért sem, mert III. Béla (1172–1196) példája elegendő ismeretet szolgáltat ahhoz, hogy megpróbálkozzunk néhány, a témánkat érintő következtetés levonásával. Béla II. Géza király (1141–1162) 1148 körül született második fia volt. Neveletéséről csak sejtjük „– nagybátyja, II. László és saját idősebbik fia, Imre herceg példája nyomán –, hogy ebben az időben a királyi gyerekek mellé már rendszeresen állítottak egy-egy magisztert, aki egyebek mellett a latin nyelv alapjaival ismertette meg növendékét”.³ Béla herceg életében a nagypolitika alakulása hozott mélyreható fordulatot. I. (Komnénosz) Manuel bizánci császár (1143–1180) egyezséget kötött Béla bátyjával, III. István királlyal (1162–1172). Ennek értelmében Béla 1163-ban Bizáncba ment, hogy eljegyezze a császár leányát, Máriát. Manuel egyúttal hivatalosan is örökösévé nyilvánította a jegyespárt. Mint Mária jegyese, s a császári trón várományosa, Alexiosz (ez volt Béla görög földön használatos neve) a bizánci vezetőréteg legfelsőbb soraiba emelkedett. Ez a helyzet egyes kutatókat arra sarkallt, hogy teljes átalakulásról beszéljenek: „Bizáncban Béla alig néhány év alatt nyelvében, nevében, hitében, egész politikai pályafutásának perspektívájában göröggé lett.”⁴ Az események alakulása azonban más irányt szabott Alexiosz életútjának. 1169-ben, miután megszületett Manuel fia, felbontotta leánya és Béla jegyességét, akit sógornőjével, a normann–francia Châtillon Ágnessel (Annával) házасított össze. A frigy következtében Béla „Nyugat-Európa

² Kordé Zoltán: XI. századi uralkodóink i. m.

³ Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Bp. 1996. 204. Ld. még: Kristó Gyula–Makk Ferenc: III. Béla emlékezete. Bibliotheca Historica. Bp. 1981. (továbbiakban: III. Béla emlékezete) 6.

⁴ III. Béla emlékezete 11.

nagy múltú családjával is rokoni összeköttetésbe került⁵. A házasság és a bizánci trónörökség elvesztése nem csak politikai fordulatot jelentett Béla számára, hanem a nyugati kultúrkör felé való fordulását is elősegítette. Talán nem túl nagy merészség azt feltételezni, hogy ennek a fordulatnak része lehetett a francia nyelv elsajátítása is (legalábbis valamilyen szinten), ami feleségének az anyanyelve volt. Tovább erősítette ezt a fordulatot az, hogy 1172-ben, III. István halálát követően a pár Magyarországra jöve – nem csekély nehézségek árán – elfoglalta a trónt. Ehhez persze egyebek mellett az is kellett, hogy Béla „visszama-gyarosodjon”, s feleségével együtt a római katolikus egyház megbízható hívévé váljon.

Nem feladatunk, hogy III. Béla uralkodásának eseményeit részletezzük, így csak a témánk szempontjából fontos mozzanatokra szeretnénk utalni. Arra például, hogy uralkodása alatt kulturális téren felerősödött a francia orientáció, ami a Párizsban tanulók számának a megnövekedésében, illetve a kancellária megszervezésében is megmutakozott. Tovább erősítette a francia hatást, hogy első felesége halála után – igaz, némi kacskaringókat követően – ismét francia királyné lett, Fülöp Ágost (1180–1223) nővérét, Capet Margitot vette feleségül. Mindez tovább erősíti azt a feltevésünket, hogy Béla ismerte és – ismételjük – valamilyen szinten használta a francia nyelvet.⁶

III. Béla tehát az a király volt, akit másodszülött fiúként eredetileg nem uralkodónak szántak, de – mint fentebb láttuk – hercegi nevelésének része lehetett a latin oktatás is. A politika kiszámíthatatlan fordulatai következtében bizánci trónörökös lett, aminek következtében kiválóan megtanult görögül, s elsajátította a görög műveltséget is. Végül ugyan nem császár lett belőle, hanem magyar uralkodó, de ezt is jórészt a bizánci támogatásnak köszönhető. Jó okunk van feltételezni, hogy két francia nyelvű feleséggel az oldalán ezt a nyelvet is ismerte, és a franciás műveltség is vonzotta. Sorsa azonban nem csak abból a szempontból érdekes, hogy az egyik legműveltebb és többnyelvű Árpád-házi uralkodóink közé tartozott. Személyén keresztül némi bepillantást nyerünk a 12. századi királyi gyermekek nevelésébe is. Nagybátyja, II. László, akit még gyermekként apja, II. Béla Bosznia hercegévé tett meg, külön káplánnal és magiszterrel rendelkezett. Az „utóbbi (...) bizonyos latin nyelvű szövegek olvasására tanította meg”.⁷ Béla maga is folytatta ezt a hagyományt, mivel elsőszülött fiát egy művelt itáliai pap nevelte, akiről a forrásunk elmondja, hogy másokat is részesített a tudásából, s akit később Imre király Spalato érsekévé tett.⁸ Mindez arra utal, hogy a 12. századra Magyarországon is megszilárdulhatott az a rendszer, amely a királyi származású gyermekek (fiúk) nevelésében a szellem pallérozásának és a latin nyelv tanításának is helyet szentelt az elsődrendű fontosságú katonai ismeretek és erények elsajátítása mellett (de valószínűbb, hogy inkább mögött). Ez a fejlemény nem kis részben annak is köszönhető, hogy a 12. századra a magyar állam már megszilárdult, s a dinasztikus beharcok nem szűntek ugyan meg, de más szintre tevődtek át és nem voltak olyan elsöprő erejűek, mint 11. századi trónharcok.

⁵ Uo. 13.

⁶ III. Bélára és uralkodására: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. I. 295–330., II. 1–12.; Forster Gyula (szerk.): III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900.; III. Béla emlékezete; Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói i. m. 204–223.

⁷ Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói i. m. 197.

⁸ Spalatói Tamás: Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini 1938. 2228.; RA. I. 186.

Az uralkodókról szóló részt egy olyan esettel zárjuk, amely éppen komikusnak is volna nevezhető, ha nem lettek volna komoly politikai következményei. „Főhőse” a 12. század örökös trónkövetelője, az állítólag Kálmántól született, de mindig kudarcot valló Borisz, másik fontos szereplője a Magyarországon 1147-ben keresztes haddal átutazó francia király, VII. Lajos (1137–1180). Borisz a francia uralkodó tudta nélkül a keresztes hadban próbált elvegyülni, II. Géza azonban tudomást szerzett otlletéről és kérte Lajost ellenfele kiszolgáltatására. A Boriszt kereső magyar követek elől a trónkövetelő meztelenül elmene-kült, majd a franciák „mint gonosztevőt elfogták” és mivel latornak vélték, szinte teljesen fedetlen testtel Lajos király elé vezették. A francia forrás így számol be az esetről: Borisz „a király előtt magát a földre vetette, és – jöllehet nyelvünket nem beszélte, és a királynak épp nem volt tolmácsa – a barbár beszédébe ismert szavakat vegyítve és nevét gyakorta ismételve felfedte, hogy ki is valójában”.⁹ A történet – amelyet szűkszavúbban a magyar krónika is elbeszél – több mindenre is rávilágít. Csak a nyelvi vonatkozásokat tekintve világossá válik, hogy még olyan előkelő környezetben is, mint a francia király és bárói, előállhatott olyan helyzet, amikor egy szintén nem alacsony rangú, s nem a pórnépből származó ember csak a legősibb „nyelven”, jel-, illetve testbeszéd, s kétségbeesett, zagyvalék módon tudja csak megértetni magát. Az ilyen esetek ekkoriban nem mehettek kivétel-számba, társadalmi állástól függetlenül. Vagyis a nyelvtudás nem volt olyan elterjedt, hogy ezt a primitív közlési formát mellőzni lehetett volna. A másik érdekesség, hogy a király rendelkezett ugyan tolmácsokkal, akik közül azonban egy sem volt jelen ekkor. Ez viszont azt erősíti, hogy az útra egyébként jól felkészült Lajos csak alkalmi jellegű tolmácsokkal rendelkezett (legalábbis Magyarországon), illetve hogy II. Géza volt a két uralkodó közül az, aki ebből a szempontból jobban fel volt készülve. Ez azonban már átvezet bennünket egy másik témakörhöz.

Utazók, követek, tolmácsok

Az alábbiakban, mint az alcímből is kiviláglik, más társadalmi közegekben folytatjuk vizsgálódásainkat, amelyeknek az iránya is módosul némileg. Elsősorban abba próbálunk néhány példán keresztül betekintést nyerni, hogy a nyelvtudás és a tolmácsolás milyen szerepet töltött be az ekkori emberek életében, illetve, hogy e kettő milyen megbecsülésnek örvendett a nyelvtudást igénybe vevők között, volt-e egyáltalán presztízse. Szorosan össze-függ ezzel az a kérdés is, hogy a nyelvismeret befolyásolta-e az egyén sorsát vagy sem.

Utazni, világot látni kívánó emberek mindig is voltak, akiknek az úti beszámoló sok-szor értékes forrássá váltak az utókor szemében. A 12. századi Magyarországról szóló egyik legfontosabb beszámoló az arab Abu-Hámid al-Garnáti tollából született. Az utazó találkozott (valószínűleg több alkalommal is) a magyar királlyal, II. Gézával, akivel a muszlim vallást érintő kérdésekről is beszélgettek. A beszélgetés tolmács segítségével zajlott, mint kiderül ez Abu-Hámid megjegyzéséből: „Így válaszoltam a tolmácsnak: «Mondd meg a királynak...»”¹⁰ Hogy ki lehetett a tolmács, arra megint csak Abu-Hámid révén tudunk következtetni. Elbeszéli, hogy ellátogatott a magyarországi muszlimok általa magrebi

⁹ Thoroczkay Gábor (szerk.): Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28. Szeged, 2018. 111.; SRH. I. 458–460.

¹⁰ Bolsakov, O. G.–Mongajt, A. L. (szerk.): Abu-Hámid Al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Bp. 1985. 61.

leszámazottaknak nevezett csoportjához, és egyebek mellett arra ösztönözte őket, hogy „próbálkozzanak az arab nyelvvvel is”. Felszólítása nem talált süket fülekre, mivel egyikük, „aki jól beszélt már arabul”, könyvmásolással is próbált foglalkozni. Nem ő volt azonban az egyetlen, mert amikor az arab utazó engedélyt kért a magyar királytól, hogy elhagyja az országot, akkor II. Géza megbízta azzal, hogy török íjászokat toborozzon a számára. „Elküldött velem egy férfit, (...) egyike volt azoknak, akiket tanítottam (...) Vele jöttek szolgálói és kísérei is.” A küldött feladata volt, hogy hazahozza az íjászokat.¹¹ Valószínűnek tartjuk, hogy ezek közül a tanítványok közül kerülhetett ki az a tolmács is, aki az említett beszélgetés alkalmával a király és Abu-Hámid között közvetített. Ha a nyelvtudás és a tolmácsolás kérdésköre szemszögéből nézzük az arab utazó híradását, akkor azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben a nyelvismeret eredetileg az iszlám vallásának és törvényeinek a jobb megismerését szolgálta. A szellemi-lelki épülés mellett azonban a megszerzett tudás birtokában olyan feladatok ellátására is alkalmassá váltak az érintettek (tolmácsolás a királyi udvarban, az uralkodó számára fontos külföldi feladatok lebonyolítása), amelyre korábban nem lettek volna alkalmasak. Ebben az esetben tehát a nyelvismeret megszerzése lehetőséget nyújtott az egyének a tevékenységi köre kibővítésére és társadalmi presztízsének a növelésére.

A továbbiakban olyan példákat szeretnénk említeni, amelyek a nyelvismeretnek más oldalait villantják fel. A tatárjárás és a vele együtt járó pusztítás felélénkítette a kelet felé irányuló diplomáciai életet és a követjárásokat. Plano Carpini ferencrendi szerzetes IV. Ince pápa küldte 1245-ben a tatár kánhoz. A szerzetes részletes beszámolót készített útjáról, amelynek számos, témánk szempontjából érdekes vonatkozása van. Ezek közül most csak kettőt szeretnénk említeni. Az egyik helyen megjegyzi, hogy „tolmácsunk, akit Kijevben fogadtunk fel fizetségért, s onnan hoztunk magunkkal” a tatárokhoz, nem volt képes lefordítani a pápa levelét (vagyis nem tudott latinul).¹² Bár az utóbbi hiányossághoz is lehetne megjegyzéseket fűzni, mi arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a tolmácsolás ekkorra (és ebben a régióban) pénzkereseti forrássá vált. Ennek oka nyilván a kereslet megnövekedésében rejlik, ami a megélenkülő diplomáciai életre vezethető vissza. Ez utóbbinak tudható be nyilván az is, hogy a nem megfelelő minőségű áru (a hiányos nyelvismerettel rendelkező tolmács) is elkelt. Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe mélyebben bele kívánnánk menni, annyi megjegyzést megkockáztathatunk, hogy ebből a szempontból és ebben az esetben a tolmácsolás már a szakmává vagy foglalkozássá válás előjeleit mutatja.

Más helyütt arról ír a szerző, hogy a „kán sok titkát tudt meg a többi vezér kíséretében érkezett oroszoktól, több latinul és franciául tudó magyartól, továbbá orosz klerikusoktól (...) Ezek tudtak minden viselt dolgukról, mert értették nyelvüket és folyvást közöttük időztek.”¹³ Kérdés, hogy ezek a latinul, franciául és persze tatáru tudó magyarok hogyan kerültek ebbe a közegbe. A latin tudás emlegetése inkább klerikusokra utal (az oroszok esetében külön ki is emeli a szöveg a papokat). Ettől azonban még nem válik könnyebbé a válasz. Elvileg gondolhatunk arra, hogy a tatárjárás során fogságba esett magyarokról van szó. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az 1241–1242 óta eltelt néhány év elegendő lehetett-e ilyen mértékű asszimilálódásra és a tatár előkelők bizalmába férkőzésre. Attól

¹¹ Uo. 65.

¹² Katona Tamás (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Bibliotheca Historica. Bp. 1981. 257.

¹³ Uo. 266.

a feltevéstől sem szabad elzárkóznunk, hogy esetleg önként szegődtek tatár szolgálatba. Akárhogy is volt, az valószínűnek látszik, hogy a nyelvtudásnak köszönhették a többi fogolyhoz képest jónak mondható helyzetüket. Ennek tudható be leginkább, hogy fogolyként vagy önként csatlakozottként, a sorsuk a megelőző időszakhoz képest jobbra fordult.

A társadalmi felemelkedés extrém példáját képviseli az az angol, akit a tatárjárás alkalmával Bécsújhelynél fogott el az osztrák herceg. A fogoly vallomásaiban elmondta, miként ez Yvo de Narbonne leveléből kiderül, hogy Angliából száműzték. Bolyongása során „az ázsiai népeknél” tartózkodván a tatárok felfigyeltek kivételes nyelvérzékére „sok ajándékkal hűségükre és szolgálatukra kötelezték, mert tolmácsokra volt szükségük”.¹⁴ Az angol tehát kifejezetten nyelvtudásának köszönhette a tatároknál befutott karrierje kezdetét. Ezen túlmenően azonban más képességekre is szüksége volt, hogy a tatár diplomácia egyik vezetőjévé és az európai államok elleni támadás egyik kitervelőjévé váljon. Kifejezetten magyar vonatkozású vallomása az a része, amelyben arról beszél, hogy „két ízben járt Magyarország királyánál a tatárok gonosz királyának a küldetésében mint követ és tolmács, és nagyon világosan, határozottan megfenyegette őt baljós dolgokkal”.¹⁵ A kivételes karriernek azonban bitófa vetett véget az elfogatását követően.

Összegzés helyett rövid tanulmányunkat azzal zárjuk, hogy a címben foglalt kérdésre – hogy valóban annyit ér-e az ember, ahány nyelvet beszél – próbálunk választ adni. A felhozott példák alapján azt mondhatjuk, hogy igen is, meg nem is. Az uralkodók esetében csak arról lehet szó, hogy a 12. századra – az előző időszakhoz képest – már megszilárdult az a rendszer, amely a királyi fiúgyermekes esetében fontosnak tartotta, hogy a neveltetésnek részét képezze a latin nyelv bizonyos fokú elsajátítása. Más társadalmi rétegek esetében bátrabban lehet az igenre helyezni a hangsúlyt, hiszen példáink közül több is azt bizonyította, hogy a nyelvtudás sok esetben javított az egyén sorsán, társadalmi helyzetén, vagy éppen megélhetési forrássá vált. Ugyanakkor a tolmácsolás vonatkozásában legfeljebb arról beszélhetünk, hogy a középkori értelemben vett szakmává válásnak is csak a kezdetleges jelei fedezhetők fel. A vizsgált időszak tehát messze van még attól a helyzettől, hogy a dolgozat címe mögül egyértelműen elhagyhatnánk a kérdőjelet.

¹⁴ Uo. 301.

¹⁵ Uo. 300. A renegát angol történetére: Gabriel Rónay: Egy angol Batu kán udvarában. Bp. 2014.